

МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ГУМАНІСТИЧНОЇ ПЕДАГОГІКИ

Досвід реформування національної освіти переконує, що таке реформування може бути успішним лише за умови системності. Роль системоутворюючого чинника може і має відігравати педагогічна теорія, яка ґрунтується на певних методологічних засадах. Метою статті є спроба визначити методологічні засади, на яких повинна вбудовуватися сучасна гуманістична педагогіка: головні положення філософії людини, в яких вона розкривається як найскладніший об'єкт пізнання, як вища цінність, як цілісна система, як істота, наділена здатністю до самовдосконалення і прагненням до самореалізації тощо. Педагогізація цих засад дасть змогу сформулювати головні принципи гуманістичної педагогіки.

Ключові слова: гуманістична педагогіка, здібності, людина, мета, самовдосконалення, цінність, цілісність.

Педагогіка як наука і мистецтво і головний вид людиноформувальної діяльності завжди базувалася на певних вихідних методологічних засадах, які розроблялися, головним чином, у філософії та психології. Протягом тривалого часу беззаперечним вважалося, що головним філософським методологічним підґрунтям педагогіки є гносеологія – теорія пізнання, як головного виду людської діяльності, ядром якої визнавалася філософська методологія (вчення про методи пізнання), на підставі якої формувалися й конкретні (предметні) навчальні методики. Значною мірою таке розуміння співвідно-

Арцишевський Роман Антонович –

*член-кореспондент
НАПН України, доктор
філософських наук, професор,
заслужений діяч науки
і техніки України.
Завідувач кафедри філософії
та релігієзнавства, керівник
Науково-методичного
центру світоглядної освіти
молоді Східноєвропейського
національного університету
імені Лесі Українки. Фахівець
у галузі філософії освіти,
суспільно-гуманітарної
освіти, теорії сучасного
підручника, культурології,
філософської антропології.
Автор понад 200 наукових
праць. Входить до складу
редколегій низки педагогічних
і філософських часописів.*

шення філософії та педагогіки, методології та методики збереглося дотепер. Це і є однією з головних причин кризи сучасної освіти, окремими виявами якої є її дегуманізація, односторонність, клаптиковість (уривчастість), перевантаження учнів, втрата ними інтересу до навчання, роз'єднання навчання і виховання й загалом ослаблення виховних функцій освіти тощо. Тому одним з найдієвіших і найперспективніших шляхів подолання цієї кризи є переосмислення вихідних засад сучасної освіти, їх гуманізація та втілення в педагогічну теорію і практику.

У розвитку європейської освіти і педагогіки Нового часу можна виокремити дві головні тенденції, які базувалися на різних методологічних засадах. Одна з них – гуманістична педагогіка, засновником якої був Ян Амос Коменський, за цілями, змістом і методами завжди виходила з інтересів самої людини і розглядала її як вищу цінність і найбільш складну і досконалу істоту, наділену величезними можливостями всебічного розвитку. Друга, представлена в концепціях гносеологізму, елітаризму, інструменталізму (функціоналізму), тоталітаризму, сцієнтизму, базувалася на абсолютизації окремих сторін і функцій людини (насамперед – пізнавальних) і розглядала її як засіб досягнення надособистісних цілей, реалізації яких передусім має бути підпорядкована і освіта.

Гуманістичні ідеї у вітчизняній педагогіці розвивали Григорій Савович Сковорода і Константин Дмитрович Ушинський. У ХХ ст. найвидатнішим представником гуманістичної педагогіки був Василь Олександрович Сухомлинський. Продовженням гуманістичного напрямку в педагогіці й освіті нашого часу є філософія *людиноцентризму* [1, с. 7–20].

Мета статті полягає в окресленні головних положень філософії людини (філософської антропології), які можуть бути методологічними засадами сучасної гуманістичної педагогіки.

Очевидно, ніхто не заперечуватиме, що головним об'єктом педагогічної діяльності є людина. Отже, ця діяльність не може бути успішною насамперед без знань про людину. Одним із перших у вітчизняній педагогіці обґрунтував це положення К. Д. Ушинський, який, зокрема, писав, що *«якщо педагогіка хоче виховати людину в усіх відношеннях, то вона повинна раніше пізнати її теж у всіх відношеннях»* [2, т. 5, с. 15]. І саме він виступив з ідеєю створення в університетах педагогічного факультету, метою якого «було би вивчення людини в усіх виявах її природи зі спеціальним прикладенням до мистецтва виховання. Практичне значення такого педагогічного або взагалі *антропологічного* факультету було б великим. Педагогів кількісно потрібно не менше, а навіть ще більше, ніж медиків, і якщо медикам ми довіряємо наше здоров'я, то вихователям доручаємо моральність і розум дітей наших, звіряємо їхню душу, а разом з тим і прийдешність нашої вітчизни» [2, т. 5, с. 15]. Створення такого факультету педагог вважав справою майбутнього, а до того часу озна-

йомленню вихователів з «антропологічними науками», серед яких він надавав особливого значення, філософію і психологію [2, т. 5, с. 18, 27], мають сприяти популярні праці з цих наук. І свою «Педагогічну антропологію» він розглядав як книгу не для психологів-фахівців, а «для педагогів, які усвідомили необхідність вивчення психології для їхньої педагогічної праці» [2, т. 5, с. 37].

На жаль, наявні педагогічні факультети не стали «школами для всебічного вивчення людини» (але це окрема тема, яка потребує спеціального розгляду), хоча сама ідея про людинознавство як головний фундамент (основу) педагогіки (педагогічної діяльності) – теорії і практики – набула ще більшої актуальності. Зокрема, у зв'язку з тим, що сьогодні є вже не десятки наук про людину (як півтора століття тому назад, коли творив К. Д. Ушинський), а сотні, які в сукупності утворюють одну з найважливіших і найперспективніших галузей наукового пізнання – людинознавство, що спирається на «старших братів» – природознавство і суспільствознавство. Але фактичний матеріал, здобутий на конкретно-науковому рівні, може бути лише свого роду рудою, з якої ще потрібно виплавити метал і сформувати його, своєрідним емпіричним базисом, на підставі якого може бути побудована відповідна філософія (теорія) людини. Ні медицина чи психологія, ні антропологія чи соціологія не здатні самі по собі виробити такої теорії, оскільки кожна з них теж досліджує лише окремі вияви, сторони й властивості людської особистості, тому вони теж потребують узагальнення на вищому – науково-філософському рівні. Тільки маючи таку цілісну філософську теорію людини, її становлення, розвитку і життєдіяльності, ми можемо говорити про наявність належної методологічної основи для цілеспрямованого розв'язання як педагогічних, так і багатьох інших (виробничих, медичних, психологічних тощо) проблем, пов'язаних із людиною.

Констатуємо факти, можна зазначити, що на сьогодні такої всеосяжної теорії людини ще немає. Але певний оптимізм вселяє те, що останнім часом здійснюються активні спроби в різних філософських системах і світоглядах визначити найголовніше коло проблем, які потребують теоретичного дослідження й розв'язання і розроблення кожної з яких є своєрідним кроком, що наближає нас до створення такої теорії.

Одним із головних вихідних положень гуманістичної педагогіки є *розуміння людини як найскладнішої, суперечливої і невичерпної для пізнання істоти*.

Так, вже Я. А. Коменський дав таку назву першому розділу «Великої дидактики»: «Людина є найвище, найдосконаліше і найчудовіше створіння» [3, т. 1, с. 261]. Він називав людину найбільш гармонійною і найскладнішою істотою, оскільки «вона володіє в собі природами всіх творінь», і найважливішим об'єктом пізнання [3, т. 2, с. 344–345]. Ця думка проходить рефреном у різних працях чеського педагога, неодноразово повторюється й конкретизується ним.

К. Д. Ушинський зазначав, що ніде однобоке розуміння людини не є таким шкідливим, як у педагогічній практиці, і якщо педагогіка хоче виховувати людину «у всіх відношеннях», то вона повинна спочатку пізнати її також у всіх відношеннях. «Вихователь повинен прагнути пізнати людину, – писав він, – якою вона є в дійсності, з усіма її слабкостями і в усій її величі, з усіма її буденними, дрібними нуждами і великими духовними вимогами. Вихователь повинен знати людину в сім'ї, в суспільстві, серед народу, серед людства і наодинці зі своїм сумлінням; на всіх вікових етапах, в усіх класах, у всіх становищах, в радості й горі, у величі та приниженні, у надмірності сил й у хворобі, серед необмежених надій і на одрі смерті, коли слово *людської* втіхи вже безсиле. Він повинен знати спонукальні причини найбрудніших і найвищих діянь, історію зародження злочинних і великих думок, історію розвитку всякої пристрасті й усякого характеру. Тільки тоді буде він спроможним віднаходити в самій природі людини засоби виховного впливу – а засоби ці величезні!» [2, т. 5, с. 23].

В. О. Сухомлинський теж неодноразово підкреслював, що головним і найскладнішим для людини об'єктом пізнання є сама людина, і нічого цікавішого, ніж людина, на світі немає. Кожна дитина, за його словами, – це дуже складний, неосяжний і неповторний світ, без знання і пізнання якого неможливе свідоме творення людини. «Виховати особистість, – писав він, – сформувати душу людини можна, тільки зрозумівши цей світ, пізнавши всі його тайники» [4, т. 5, с. 204].

Невичерпність людини як об'єкта пізнання зумовлює в гуманістичній педагогіці розуміння того, що ми знаємо людину недостатньо, «не до кінця», і тому жодна педагогічна система, якою б досконалою вона нам не видавалася, не здатна охопити «всю» людину, а це означає, що безглуздо й навіть шкідливо прагнути «підігнати» всіх дітей під якусь одну педагогічну «схему», та це й неможливо. З огляду на це необхідно залишати дітям «життєвий простір» для їх власного самовизначення і самовиховання, а не намагатися заповнювати його «до країв» штучними, схематичними, однобокими і частковими вимогами, як це відбувається тепер, коли учні всіх ступенів навчання настільки перевантажені, що не мають часу навіть «подивитися на небо».

Складність і суперечливість людини визначаються істотною мірою тим, що вона є водночас біологічною і соціальною, тілесною й духовною, загальнонародовою й індивідуально-неповторною істотою [5, с. 411–428]. Абсолютизація одних із цих сторін і недооцінка інших є не тільки науково помилковою (неспроможною), а й призводить до величезної шкоди в педагогічній діяльності. Тому гуманістична педагогіка виходить із того, що людина не тільки найбільш складно організована, а й *цілісна універсальна істота, система*, усе в ній взаємопов'язане, і тому людину не можна формувати «за частинами» і у вихованні немає дрібниць. На цьому наголошував уже Я. А. Коменський,

який обґрунтовував необхідність формування «всієї людини», тобто різних її сторін та якостей. «...Не тільки одну сторону людини, – писав він, – але всю людину треба розвивати в усьому, що сприяє досконалості людської природи...» [3, т. 2, с. 391].

Це положення розвивав і В. О. Сухомлинський, який зауважував, що «у вихованні всебічно розвиненої людини взагалі немає нічого другорядного, все тут важливе, і коли що-небудь упущено або зроблено неправильно, руйнуються основи гармонії, якою є всебічний розвиток як єдине ціле» [4, т. 1, с. 83]. Виокремлюючи різні види виховної роботи – виховання розуму й почуттів, моральне й естетичне виховання, трудове і фізичне виховання тощо, він водночас постійно підкреслював їх єдність і взаємозв'язок. «Духовний розвиток, – писав він, – процес багатогранний, безперервний і водночас єдиний. У дитині відбуваються постійні якісні зміни всіх психічних процесів, усіх компонентів духовного світу: мислення, почуття, волі, здібностей, причому зміни ці відбуваються в тісному зв'язку й взаємодії» [4, т. 2, 234].

Нерідко у вітчизняній педагогічній теорії й практиці можна побачити виокремлення й абсолютизацію як різних видів виховання, так і певних характеристик або іпостасей людини, наприклад, патріота чи сім'янина. Застерігаючи від таких помилок, В. О. Сухомлинський підкреслював, що людина «настільки багатогранна, невичерпна в своїх багатствах і виявленнях, наскільки і єдина», тому місія школи полягає в тому, «щоб виховувати людину в гармонійній єдності: громадянина й трудівника, любляче й вірне подружжя, батька-матір» [4, т. 5, с. 570]. «Гармонії особистості, що уявляється нам як ідеал всебічного розвитку, не можна досягнути без гармонійної виховної роботи» [4, т. 2, с. 74].

Ще одним наріжним каменем гуманістичної педагогіки є положення про *неповторність кожної людини*. Кожна людська особистість індивідуально неповторна, тому виховання людини «полягає насамперед у розкритті цієї неповторності, самобутності, творчої індивідуальності. Здійснювати це завдання – означає вести кожного вихованця тією доріжкою, на якій з найбільшою яскравістю може розкриватися сила його розуму і умінь, майстерність і творчість. Скільки учнів – стільки ж доріжок. Саме в цьому й полягають труднощі і разом з тим благородство роботи вихователя...» [4, т. 5, с. 93].

Кожен учень потребує індивідуального підходу також тому, що, як стверджує гуманістична педагогіка, немає дітей обдарованих і необдарованих. «Обдаровані, талановиті всі без винятку діти» [4, т. 5, с. 96]. «Досвід переконав мене, що в своїх задатках, можливостях, здібностях, нахилах людина безмежна і у виявленні цієї безмежності – неповторна. Немає в природі людини – здорової фізично й психічно, про яку ми могли б сказати: вона ні на що не здатна» [4, т. 5, с. 550]. Тому одне з найважливіших завдань педагога полягає саме в тому, щоб «розпізнати, виявити, розкрити, виростити, випле-

кати в кожного учня його неповторно індивідуальний талант» [4, т. 5, с. 96]. Але для того, щоб відкрити в кожній дитині «всі її задатки, здібності, сили», знову-таки – потрібно знати дитину, «знати здоров’я дитини, знати індивідуальні риси її мислення, знати сильні і слабкі сторони її розумового розвитку» [4, т. 5, с. 217].

Одним із ключових вихідних положень гуманістичної педагогіки є положення про те, що *людина – найбільша цінність*. Я. А. Коменський називав людину найціннішим й найдосконалішим з усіх створінь [3, т. 2, с. 314]. Цінність людини визначається її загальнолюдськими якостями (розумом, добротою, красою, чесністю, порядністю тощо), задатками й здібностями, мірою її самореалізації, користю, принесеною іншим людям і людству тощо. Тому збільшувати цінність людини означає відкривати й розвивати ці характеристики, сприяти їх виявленню та реалізації в людському житті.

Відповідно до гуманістичних засад свого вчення В. О. Сухомлинський також постійно наголошував на тому, що людина – це найбільша цінність, і саме цим визначаються благородство, складність і відповідальність праці педагога. Він писав: «На нашій совісті найцінніше, що є в світі, – людина» [4, т. 5, с. 217].

Кожна людина самоцінна сама по собі. Але найбільша цінність суспільства – діти. Вони потребують особливою уваги й піклування, бо від них залежить його завтрашній день, його майбутнє. Цінність людини може змінюватися (збільшуватися чи зменшуватися) завдяки спрямованості, цілям і змісту освіти, зусиллям учасників освітнього процесу, а також власним зусиллям людини, спрямованим на її самовдосконалення, допомогу іншим людям, розв’язання суспільно значущих проблем. Брак на виробництві – біда, брак в освітній діяльності – трагедія й злочин. Знецінення людини є актом злочинним, і будь-яка шкода, вчинена людині, є виявом антилюдськості й антилюдяності і не може бути виправдана.

Із положення про людину як вищу цінність випливає також висновок про те, що людина, її творення мають бути головною метою педагогічної діяльності. «...Головною метою виховання людини, – підкреслював К. Д. Ушинський, – може бути тільки сама людина, оскільки все інше в цьому світі (і держава, і народ, і людство) існують тільки для людини» [2, т. 6, с. 498].

З огляду на це положення необхідно визнати, що (жодна) людина не повинна використовуватись як *засіб* досягнення певних (чи то інших людей, чи якоїсь спільноти, суспільства і навіть людства загалом) чужих їй цілей, які не є відображенням її власних потреб та інтересів. Невизнання або неврахування цього положення породжує *інструментальний підхід* до людини як «гвинтика державної машини» або виконавця якихось (соціальних, професійних та ін.) функцій (навіть ролей). Використання такого інструментального підходу в освіті призводить до десуб’єктивізації освітнього процесу, в якому і вчи-

тель, і учень (або і викладач, і студент) мають бути простими й слухняними виконавцями чийхось (держави, її керівних органів, партії, вождів) накреслень або планів, програм. Інструментальний підхід – головний засіб авторитарної (а також репресивної) педагогіки, яка діє шляхом *примусу*, тобто змушує учня чи вихованця виконати певне завдання чи засвоїти конкретний навчальний матеріал, використовуючи різноманітні каральні (репресивні) засоби й пробуджуючи в нього почуття страху, яке є виявом інстинкту (потреби) самозбереження. Учень не розуміє, для чого він повинен щось робити чи вчити, тому діє під впливом лише зовнішньої необхідності – примусу, який викликає у нього тільки відразу і спроби будь-яким чином (а не тільки через сліпе, слухняне виконання чийхось наказів) уникнути покарання. Протиотрутою цьому є суб'єктивація освітнього процесу, завдяки якій учитель і учень мають (і однаково правильно розуміють) певну спільну мету, виступають як партнери в її досягненні, що стимулює активність учнів, породжує в них ініціативність, приносить моральне задоволення від досягнутих успіхів.

Це лише деякі з вихідних положень, на яких ґрунтується гуманістична педагогіка. До них можна долучити й чимало інших, які стосуються краси, щастя, можливостей людини. І всі вони мають бути розкриті й реалізовані в нашій гуманістичній педагогіці, головне завдання якої – *допомогти кожній дитині стати Людиною*.

Отже, вдосконалення нашої педагогічної освіти, спрямоване на її *регулізацію*, потребує створення й упровадження нових методологічних засад гуманістичної педагогіки, на засадах якої будувалася б уся навчально-виховна, *люди́нотворча* діяльність кожного навчального закладу і кожного вихователя, вчителя, викладача.

Список використаних джерел

1. *Кремень В. Г.* Філософія людиноцентризму в освітньому просторі / В. Г. Кремень. – 2-ге вид. – К. : Т-во «Знання» України, 2010. – 520 с.
2. *Ушинский К. Д.* Педагогические сочинения : в 6 т. / К. Д. Ушинский – М. : Педагогика, 1988–1990. – 528 с.
3. *Коменский Я. А.* Избранные педагогические сочинения : в 2 т. / Я. А. Коменский. – М. : Педагогика, 1982. – Т. 1. – 656 с.; Т. 2. – 576 с.
4. *Сухомлинський В. О.* Вибрані твори : в 5 т. / В. О. Сухомлинський. – К. : Рад. шк., 1976 – 1977.
5. *Арцишевський Р. А.* Філософська антропологія (філософія людини) / Р. А. Арцишевський. Ч. 1. – Луцьк : ВНУ ім. Лесі Українки, 2011. – 552 с.

Арцишевский Роман Антонович

МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ГУМАНИСТИЧЕСКОЙ ПЕДАГОГИКИ

Опыт реформирования национального образования свидетельствует о том, что такое реформирование может быть наиболее успешным только при условии его системности. Роль системосозидающего фактора в данном случае может и должна выполнять педагогическая теория, которая, в свою очередь, базируется на определенных методологических основаниях. Целью данной статьи является попытка определить те методологические основы, на которых должна выстраиваться современная гуманистическая педагогика. Такими основаниями сегодня могут служить главные положения философии человека, в которых он раскрывается как высшая ценность, как наиболее сложный объект познания, как целостная система, как существо, наделенное способностью к самосовершенствованию и стремлением к самореализации и т. д. Педагогизация этих положений позволит сформулировать главные принципы гуманистической педагогики.

Ключевые слова: гуманистическая педагогика, одаренность, самосовершенствование, ценность человека, целостность, цель, человек.

Artsyshevskij Roman Antonovich

THE METHOD OF BASIS OF THE HUMANITARIAN PEDAGOGICS

The experience of the reformation of national education testifies to such reformation may be more successful only under the condition of its systematization. The role of the systematical creation in such case may and must fulfil the pedagogical theory which is based on the certain methodological foundations. The purpose of the given article is the attempt to define those methodological foundations which must be base of the humanitarian pedagogics. Such foundations can be the main states of the person's philosophy in which he exposes as the most complicated object of cognition, as the greatest value, as integrity system, as a person which is gifted to be self-perfected. Pedagogization of such statements will help to formulate the main principles of humanitarian pedagogics.

Keywords: humanitarian pedagogics, self-perfection, endowments, value of a person, integrity, purpose, a person.